

Az angol gondolkodás 1940-ben.

Ez az értekezés pillanatfelvétel akar lenni: rögzíteni kívánja — legfőbb vonásaiban — az angol gondolkodást egyik sorsdöntő pillanatában, 1940 tavaszán. A most folyó háború meglepő példákat mutatott arra, hogy egy nép gondolkodása majdnem máról-holnapra is megváltozhatik a körülmények nyomása alatt. Az angol gondolkodás fejlődését pillanatnyilag nincs módunkban követni, mert az angol-magyar kulturkapcsolatok megszakadtak. Az olasz hadüzenet óta majdnem lehetetlen Angliával érintkezni: az angol újságok nem járnak, az angol könyvek, filmek nem jönnek többé, az egyedüli kis hidat a rádióban elhangzó röpke szavak verik a két nép között. De azért az angol szigetország védővonalai mögött bizonytalannal tovább folyik a szellemi tevékenység, amely esetleg egészen meglepő változásokat fog előidézni az angol gondolkodásban is, mire a háború befejeződik. Ezeket az eljövendő változásokat szeretnénk kellő megvilágításba, kellő távlatba helyezni az által, hogy most röviden összefoglaljuk a jelenlegi helyzetet.

A mai angol gondolkodást — eltekintve a hivatalos megnyilatkozások kötelességszerű optimizmusától — a felszínen elég nagy pesszimizmus jellemzi. Aldous Huxley, aki régebben csak gúnyos torzképet rajzolt az emberi fejlődésről, a „Brawe New World“-ben, most komoly kétségbeeséssel állítja, hogy „a világ népei, ahelyett, hogy közelednének az ideális cél felé, legnagyobb részben gyors iramban távolodnak tőle,“ (Huxley 6.) és legújabb könyvét egészen a kultúrális bajok diagnózisának szenteli. Ugyanígy tesz C. Joad is, a londoni egyetem egyik filozófus-tanára. Az ő új könyve, „Philosophy for Our Times“ szintén abból indul ki, hogy „nyilván valami szörnyű baj van civilizációnkkal és legfőbb ideje nekivágni a megértés feladatának“. (Joad 10.) H. G. Wells pedig, akit roppant népszerűsége a nagyobb próféták közé sorol, mintegy megkondította már az emberiség lélekharangját. Ha az emberi faj, a Homo Sapiens tovább halad a mostani úton, elkerülhetetlen a barbárságba való visszasüllyedés. „Az emberiség, mely barlangban kezdte és szélvédő kőfal mögött, a nyomortanyák ragálytól átitatott romjai között fogja végezni.

Mi más is lehetne a sorsa?... Semmi okunk sincsen azt hinni, hogy a természet törvénye jobban kedvez az embernek, mint kedvezett az ichthyosaurusnak vagy a pterodactylusnak. Habár természetem bátor optimizmusra hajlik is, — mondja Wells — belátom, hogy a Mindenség ráúnt az emberre és összeráncolt szemöldökök alól figyel, mint halad a végzet árjában a lefokozás, a szenvedés és a halál felé“ (Wells: Fate 11.). Huxley, Joad és Wells csak három példa a sok közül, de könnyen találhatnánk sokkal többet is, mert felfogásuk egyáltalán nem elszigetelt jelenség. Az ő agyuk futurisztikus, a jelenlegi állapotokat és eseményeket mindig a jövőre való vonatkozásban vizsgálja és ez az attitűd jellemzi a modern angol lelket is. Ahogyan ők gondolkoznak, úgy gondolkodik a mai angol ember. (L. P. Jacks cikkét a Hibbert Journal januári számában.) Ez a kultúrpeszimizmus azonban — bármennyire elterjedt is Európaszerte Spengler nagy munkája, az „Untergang des Abendlandes“ nyomán — annyira távolesik az angol felfogás hagyományos derűjétől és nyugalmatól, hogy érdeklődésre tarthat számot az előidéző okok és a kialakulás részletes vizsgálata.

A világháborút megelőző évtized még optimista volt. A fin-de-siècle romboló kritikája helyet teremtett az új szellemi építés számára: a napnyugta hangulatát nyomon követte a napkelte hangulata. G. B. Shaw, a megtestesült kihívás és kritika, a „szabadon garázdálkodó örök kérdőjel“ (Jakson 173.) átadta helyét a bizakodó H. G. Wellsnek. „Kipling imperiálizmusa és a Yellow Book dekadenciája nem találtak helyet az új világban: miután a búr háború lelohasztotta az egyiket, amint az Oscar Wilde-eset már előbb hitelét vette a másikat, úgy látszott, hogy megnyílt az út az új bátorság, az új idealizmus felé.“ (Ensor 527.) A természettudományos világnézet általánosan uralkodóvá lett; nem is csodálkozhatunk ezen abban a korban, amely látta a rádium felfedezését, elrombolta az első atomot és tanúja volt a viselkedés-lélektan nagy eredményeinek. Az ember ráébredt erejének tudatára. „A természeti törvény nem arra való lett, hogy ijedt csodálkozással bámuljunk, mint Pope tette volt; sem arra, hogy misztikus rajongással teljünk el tőle, mint Giordano Bruno; és arra sem, hogy Spinoza példájára megadjuk neki magunkat. A természeti törvény a lehetséges történések rendje lett és megértése bizonyos határok között egyértelmű volt ezeknek a történéseknek az irányításával. Úgy látszott, hogy az egész emberi haladás ott van az ember markában, csak részletesen fel kell kutatni az előfeltételeket, a tárgyak és események között fennálló kapcsolatokat.“ Így foglalja össze az akkori helyzetet az angolszász világ egyik leglogikusabb gondolkodója. (Edman 240.) Vagyis, a természettudomány minden-

hatóságába vetett hit átszármazott a társadalomelméletre is. A természettől ellesett törvényeket alkalmazni kell az ember életére, intézményeire, érzéseire, reményeire, és így lehetővé válik a boldogság fokozatos megteremtése — ez volt a közfelfogás. Wells maga könyvet írt az „ember istenekről“ és őszintén azt hitte, hogy a háború kihalófélben van. Véleményében osztozott Campbell-Bannerman liberális kormánya, amely létrehozta a második számú hágai békekonferenciát (1907), és nyilvánosan állást foglalt a fegyverkezési verseny csökkentése érdekében. (Ensor 401.) Az emberiség jövője káprázatos távlatban kezdett kibontakozni.

Ezt a szebb jövőt jósolta a liberális demokráciának fokozatos terjeszkedése is. Az egyén szabadságának, a törvény előtti egyenlőségnek és a népképviselői kormánynak angol eredetű tanítása a 19. század folyamán átítatta egész Európát. Még a szultán és a cár is engedtek népeik kívánságának és összehívták első parlamentjeiket. Úgy látszott, hogy lassanként az egész emberiség azonos életformát fog felvenni, megvalósul a bibliai „egy akol és egy pásztor“ gondolata. Az angol népet pedig, amely magát ez életforma felfedezőjének tartotta, nagy büszkeség és hivatástudat töltötte el. Úgy érezte, kötelessége a tant ősi épségében megtartani és világszerte elterjeszteni. Ezért támadt például nagy felháborodás akkor, amikor Joseph Chamberlain gyarmatügyi miniszter felszólította Angliát, hogy adja fel a szabadkereskedelem elvét és alakítson a dominiumokkal együtt hatalmas vámszövetséget! Feladni a szabadkereskedelmet, ami éppen úgy hozzátartozik a liberálizmushoz, mint az egyén szabadsága? Azt nem! Hiába mutatták ki hivatalos bizottságok, hogy Hongkong, Singapore és Ausztrália német fémárukat vásárolnak, hogy német hajóستársaságok rendszeres járatokat tartanak fenn angol gyarmatokkal, hogy az 1880 és 1904 évek között az Egyesült Királyság exportja csak 9%-al nőtt, míg Németország 61%-kal, az Egyesült Államok pedig éppen 239%-kal növelte a magáét! (Demangeon 392.) Az 1906-os választások után 448 szabadkereskedelempárti liberális vonult be a Westminster palotába, 157 védővám párti képviselő előtt. (Fehr 334.) A liberális elveket még áldozatok árán is fenn kellett tartani, amíg mindenki be nem hódol nekik. Az angolságban élt a remény, hogy ez rövid időn belül be is következik.

Az általános boldogság megvalósításának egyik legfőbb eszközeként a nevelés szerepelt. Adams professzor nagyhatású könyve „Herbartian Psychology Applied to Education“ (1897) elismerte az öröklött képességek létezését, de bebizonyította azt is, hogy ezek nagy mértékben hajlíthatók. Az ő hatása alatt általánossá lett a felfogás, hogy a gyermek származása elhanyagolható tényező, a nevelés gyakorlatilag

azt formál belőle, amit akar és ezzel megkezdődött a nép, de különösen a munkásosztály nevelésének feljavítása. A nehézkes működésű iskolaszékeket (School Boards) megszüntették és minden államsegélyes iskolát a helyi hatóságoknak rendelték alá. Megjötték az új középiskolák, amelyek már állami pénzből épültek és alkalmat adtak a szegény gyermeknek is az érvényesülésre. (Ezekben a helyek 25%-a ingyenes volt, 1907 óta. Ward 122.) A régi egyetemek, Oxford, Cambridge és London (1828) mellé odasorakoztak Birmingham (1900), Manchester és Liverpool (1903), Sheffield (1905) és Bristol (1908) egyetemei. A tanulók és hallgatók száma pedig évről-évre gyarapodott. A hivatalos intézmények mellett számos más mozgalom is támadt az előbbieken folyó munkának tanítási vagy nevelési irányban folyó kiegészítésére. Így a munkások nevelési szövetsége (1904), különböző vallási egyesülések és — az összesek között a legsikerültebb — Baden-Powell cserkészmozgalma, amely igen jellemzően a világtestvériség gondolatán alapult és alapul. Mindez együttvéve úgy látszott, hogy előbb-utóbb átformálja az ifjúság lelkét és az egész világ képét is, a demokratikus és pacifista eszményeknek megfelelően.

Ezt a magabizó nyugalmat, derülátást még a világháború sem tudta megváltoztatni. Az angol közvélemény mindvégig tartózkodóan viselkedett a háborúval szemben és nem tudta meglátni a nagy megrázkódtatás mélyebb okait. Amint azt Wells mondja, a háború a Hohenzollernek ellen indult. Ki kell golyóznia őket a világ-klubból, (amelynek nyugalmaát gonoszul és szükségtelenül megsértették), aztán bizonyos büntető szankciókat kell alkalmazni és minden rendbejön. Az idejét múlt háborúskodást pedig majd egyszer s mindenkorra meg kell szüntetni, a világ-klub összes tiszteletreméltó tagjainak közös megegyezésével, a Népek Szövetsége által. Ez volt az 1914-es brit elgondolás, amely aztán aránylag egészen jól átvészelt a háborús éveket, tanuk rá a páris-környéki békék, a maguk naiv hiedelmével, hogy a népek önrendelkezési jogának (különben is félreértett) elvére új európai rendet lehet építeni. Csak a háború utáni évek hozták meg azt a sereg változást, amik aztán alapjában támadták meg a brit optimizmust és hamar elvezettek a nyugtalansághoz, a bizonytalanság-érzéshez és a modern próféták sötét jóslataihoz.

A legfontosabb ilyen háború utáni történések a természet-tudományi gondolkodásnak, mint optimista világnézetnek a csődje. A századforduló táján a természettudomány eredményei elrabolták ugyan az emberektől a vallásos világszemléletet, de legalább adtak helyette egy másikat, a tudományost. A nagy eredmények hatása alatt az ember elhitette önmagával, hogy esze segítségével mindent megérthet, erejével pedig

az egész természetet uralma alá hajthatja és így a mesévé foszló égi boldogság helyett boldogságot teremthet magának itt a földön. Igen ám, de azóta a tudomány előrehaladt és éppen a világháború utáni évtizedekben olyan tényekkel került szembe, melyeknek felfogására kevés az olyannyira felmagasztalt emberi értelem. „A helyzet az, hogy jelenleg, a huszadik században, a tudományos gondolkodás mezeje túl szűk lett a konkrét tények számára, amelyek elemzésre várnak. Így van ez a fizikában is, és még sokkal érezhetőbb a biológiában” — mondotta Whitehead (83) és bátran hozzátehetette volna a politikát is. Mert mi történt a fizikában? A modern atomkutatás bebizonyította, hogy a természetben vannak nem-állandó változások is, vagyis esetek, amikor egyik állapot hirtelen átugrik egy másikba, anélkül, hogy a közbeszó állapotokon keresztül ment volna. Így szertefoszlott a hit, hogy egy atom jövődő története előre kiszámítható jelenlegi állapotából, ha adva vannak a fizika törvényei és az atom környezetének számottevő vonásai. Kiderült, hogy a természeti történések sincsenek olyan kivételt nem ismerő szigorúsággal meghatározva, mint azt eddig hitték. (Jeans 32, Russell: Mensch, 328.) Ezzel a felismeréssel már kétségessé vált a természet fölötti uralom lehetősége, az angol nép háború előtti optimizmusának alapja... Még szomorúbbá vált a helyzet a biológiai kutatások során. Az angol tudósok (pl. Hingston, Lloyd Morgan) lépten-nyomon az élet célirányítottságának, teleológiai jellegének bizonyítékaira találtak, ezt pedig tudományos alapon megérteni, magyarázni nem lehet, mert az okság törvénye nem mondja meg, hogy valami, ami még nem létezik, egy *cél* hogyan okozhat változást a már létezőn. (Joad 114.) Ennek következtében az összes életjelenségek kikerültek az ember megismerési és ezzel együtt hatalmi köréből. Ezenfelül pedig a biológiai kutatás kétséget nem tűrő határozottsággal állapította meg, hogy az ember nem különálló genus, hanem csak egy kivételesen jól fejlett species az élőlények roppant családjában; a teremtés koronáját lefokozta a többi teremtmény közé... De még a biológia eredményeinél is lehangolóbb volt talán az elmúlt évtizedek politikai mérlege. A természeti törvények alkalmazása az emberi viszonyokra teljes kudarccal végződött: világosan megmutatták ezt a világháború, a békeszerződés és a fegyverkezési verseny. Edman ma már kénytelen lemondóan megállapítani, hogy a „fegyelmezett kutatás módszereinek környezetünk emberi elemeire való alkalmazása terén még mindig csak karonülő gyerekek vagyunk. A politika szférájában még mindig szenvedélyeinknek és előítéleteinknek vagyunk a rabjai”. (Edman, 267.) B. Russell pedig új társadalom-elemzésében, a Power-ban még világosabban

mondja ki ugyanezt. A közelmúlt eseményei bebizonyították, hogy a gazdasági determinizmus politikai tanítása, amely az emberi társadalom életét — az állati analógiájára — az önfenntartás és fajfenntartás materiális érdekeire vezette vissza, téves. Az állatoknak ezeken kívül más érdekük nincsen, ez igaz; az ő vágyaik kielégülnek e kettőben. De az emberi vágyak már messze túlnőnek ezen a két ténykedésen és azonfelül még kielégíthetetlenek is. A fausti tudásvágy, de főleg a hatalom és a dicsőség vágya mozgatja az embereket. Amint Russell mondja: „Xerxes nem volt hijjával az ennivalónak, vagy ruhának, vagy feleségeknek, amikor elindult athéni expedíciójára. Newton bizonyos lehetett minden anyagi természetű kényelem felől attól a pillanattól kezdve, amikor Trinity fellow-ja lett és mégis ezután írta meg a „Principia“-t. (Russell: Power 7.) Az ilyen jelenségek megértésére nem elegendő a fizika és kémia. Az ember lélete kisíklík minden tudományos magyarázási kísérlet elől és így színvonalának fokozatos emelése a tudomány alkalmazása által szép álm csupán, amelyből hamar felébredünk.

Egy másik jelenség, ami indokolhatja a mai angol gondolkodás látszólagos pesszimizmusát, a liberális demokráciának hatalmas térvessztése. Harminc évvel ezelőtt — minden szociálista és kommunista elmélet ellenére is — úgy látszott, hogy az emberiség a demokratikus államforma mellett dönt. Ma viszont az angol szociológus azt látja, hogy csak Európában 5 különféle társadalmi berendezkedés található, amelyek állandó kölcsönhatás viszonyában állanak, de azért egyenként is jogot formálnak az „egyedül üdvözítő“ jellegre. Ezek a katolicizmus, liberálizmus (demokrácia), kommunizmus, fascizmus és nemzeti szociálizmus. (Oakeshott.) A három újabb tan az elmúlt évek során kíméletlen kritikának vetette alá a liberális demokrácia alapelveit: bírálták az individualizmus tanát azon az alapon, hogy társadalomtól független egyén úgy sincsen; bírálták a parlamentarizmust, amelyről azt tartják, hogy a népszónokok és pénzfejedelmek oligarchiája; és bíralták a demokrácia erkölcsi eszményét, mint nyers utilitarizmust. Ez a kritika nem suhanhatott el nyomtalanul az angol fülek mellett sem és ma már mindegyre találkozunk a nyugtalanság tüneteivel. „Egyesek már azt hiszik, hogy demokráciánk elgyengült állapotban van, és hogy fokozatosan, de kétségtelenül tesszük az engedményeket más kormányzati formáknak, amelyek kevésbé felelnek meg a felvilágosult angol hagyományoknak. Mások bizonygatják, hogy a modern világban nincsen már hely a liberális demokrácia számára, és hogy minden jelenlegi kormányforma vagy kommunizmussá, vagy fascizmussá fog fejlődni.“ (Cohen-Travers XV.) Elítélő vélemény, amelyet azonban teljes mértékben

beigazoltak a közelmúlt fejleményei. Mainapság az angol miniszterelnök ugyanolyan diktátori hatalommal intézkedik, mint akármelyik totális állam feje. Másutt ezt olvashatjuk: „...a demokrácia a szociális és politikai tanítások Rip van Winkle-je, aki nem tudja megérteni, mit mondanak a többiek, esze sincsen, hogy tanuljon, és álma annál mélyebb, mert a dogmatikus nyugalom állapotában pihen.“ (Oakeshott XVI.) Az ilyen radikális nézet természetesen nem lehet általános: ahhoz a demokrácia túlságosan mélyen gyökerezik az egyébként is nagy mértékben hagyománytisztelő angol lélekben. A nagy többség véleménye az, hogy kisebbfajta korszerűsítés után még mindig a demokrácia a legtökéletesebb társas közösség. Erre a korszerűsítésre már történtek szórványos kísérletek, de az egész tanítás összefoglaló modernizálása késik és ez a késedelem is egyik okozója lesz az angol lelkeket eltöltő válsághangulatnak.

A liberális tanítás leginkább gazdasági téren vesztette el a talajt a lába alól. Itt a hagyományos laissez-faire, a szabadverseny elve nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, sőt. Az az ország, ahol a liberális hagyományok a leghosszabb multra tekinthetnek vissza, az Amerikai Egyesült Államok, elsőknek jutott el a gazdasági fejlődés során a trösztökhöz, vagyis monopóliumokhoz, amelyeket nem az állam adott, mint régen, hanem maguktól fejlődtek, a szabadverseny hatására. Amerikában bizonyult be először, hogy a szabadverseny önmagát teszi tönkre, mert előbb-utóbb a legerősebb győzelmével végződik. A többi ipari állam fejlődése ugyanígy alakult: mindenütt alkalmazkodni kellett Rockefeller kezdeményezéséhez, hol előbb, hol később. Így Angliában is az apró cégek, amelyek az ipari fejlődés korai fázisát jellemezték, a 19. század végén kezdtek már nagyobb társulatokká szervezkedni. Persze ez már elég későn volt, mert pl. az amerikai és német acélipar ekkor már óriási trösztökbe volt összetömörítve és a többi iparágban is hasonló volt a helyzet. Az angol ipar „leamaradt“. A következmény nem is lehetett más, mint a termelés csökkenése, a munkaerő elértéktelenedése és a krónikus munkanélküliség, amely az 1932-es évben érte el mélypontját. Ekkor kb. 3 millió angol volt munka nélkül, az összes munkaerő 23%-a és a helyzet csak nagyon lassan javult, akkor is hogyan? Az angol iparvezérek eltértek a hagyományos individualizmustól és alkalmazni kezdték a függőleges és vízszintes integrálás módszereit. Megalakították az igazán nagy kartelleket, a British Iron and Steel Federation-t, a Lancashire Cotton Corporation-t, az Imperial Chemical Industries Limited-et, amelyeknek befolyása messze túlterjed már a brit szigetek határain. (Demangeon, 363.) Az állam maga járt elől jó példával: felállította a Central Electricity

Board-ot, (amely az egész ország áramszükségletét kézben tartja), a London Passenger Transport Board-ot, (ez egyesíti az összes londoni személyszállító vállalatokat és két és fél milliárdnyi útasforgalmat bonyolít le évente), és más hasonló intézményeket. Egyszóval Angliában már hivatalosan is be kellett látni a szabadverseny alkalmatlanságát és ez az újabb csalódás is csak a gondolkodó angolok lelki nyugalját zavarja.

Ehhez járulnak még a statisztikai adatok, megcáfolva a kulturált emberiség állandó szaporodásába és tökéletesedésébe vetett hitet is. Az először Malthustól hirdetett születésszabályozás (aminek nagy szerepe jutott volna az „ember-istenek“ kifejllesztésénél is; Wells 238.) egyre jobban érezteti dysgenikus hatását. A születési ezrelék évről-évre kisebb lesz. 1920-ban még 25.5 volt, 1930-ban 16.3, 1933-ban már csak 14.4! Az 1938-as évben a 7—18 éves gyermekek száma Nagybritanniában még 7.8 millió volt, de 1950-re már csak 6.3 millió, 1965-re pedig csak 5.7 millió lesz, ha a csökkenés irama nem változik. (Times Educational Supplement, 1940 május 11.) A szakértők véleménye szerint gyors hanyatlásra van kilátás, nemcsak a nyugati népek között, de világszerte. Az összes népesség létszáma alig fogy, mert az átlagos életkor növekszik: ha kevesebben születnek is, de legalább tovább élnek az emberek. Azonban a számbelileg elég állandó kultúremberiséget rohamos szellemi visszaesés fenyegeti. A népesség egyre inkább az alsóbb néposztályokból egészül ki, mert ott kevesebb az egyke, mint a középső és felső néprétegekben. A jobbmódúak jó nevelést akarnak biztosítani gyermekeiknek, ami azonban a jelen körülmények közt kis vagyona kerül és így kénytelenek a gyermekek számát csökkenteni. A szegényeket ilyen megfontolás alig vezeti, tehát náluk a szaporodási ezrelék jóval magasabb. Sajnos azonban a klinikai pszichológusok felfigyelnek arra, hogy a nagyszaporaságú szegény családok gyermekei átlagban kevésbé intelligensek, mint — mondjuk — az egykező középosztály sarjadékai. R. B. Cattell az elmúlt években nagyszabású adatgyűjtést végzett, amely a múlt (tehát most felnőtt) és a jelen (most felnövő) nemzedék relatív intelligenciahányadosának (Intelligence Quotient = IQ) megállapítására irányult. Statisztikai anyaga igen nagy és kimutatja, hogy a jelen viszonyok mellett az egész angol népre kiszámított IQ nemzedékenként három ponttal csökken. Az 1936-os évben a felnőttek intelligenciahányadosa 103.9, a 10 éves gyermekeké már csak 100.8, 1966-ban pedig a 10 éves gyermekekre vonatkozó szám már 98.1 lesz. (Cattell, 42—44.) Ez pedig kevésbé technikusan nyelven azt jelenti, hogy ha a folyamat még három évszázadon keresztül folytatódna, a számbelileg is lecsökkent népes-

ség fele gyengeelméjüvé válna és nemcsak, hogy kulturát fejleszteni, de még fenntartani sem volna képes. A mai társadalmi berendezkedés tehát nem kedvez az emberi faj lassú tökéletesedésének: ennek útját valahol másutt kell keresni.

Ezt az utat a háború előtti Anglia habozás nélkül a nevelésben jelölte volna meg, de a mai Anglia ebben sem bízik többé azzal a százszázalékos bizonyossággal. Még mindig vannak sokan, akik mindenhatónak mondják a nevelést, de még többen azok, akik tagadják ezt a tételt. Az ilyenek összehasonlítják a háború előtti idők vérmes reményeit a jelen nemzedék kulturaellenes voltával és azt következtetik, hogy a nevelés majdnem reménytelen. A nevelésre fordított összegek és fáradság évről-évre növekszenek, de az új nemzedékek hitványabbak apáiknál. Tökéletesen elsajátítják a technikai civilizációt, de erkölcsi fejlődésük nem tart lépést a tudásbeli fejlődéssel. „Egyfelől csodálatosan szellemes és hatalmas eszközök, másfelől ezeknek az eszközöknek felhasználási módja, ami vagy buta, vagy aljas vagy mindkettő együtt. Ilyenek a mi nevelési rendszerünknek morális és intellektuális gyümölcsei.“ (Huxley, 191.) Az angol közoktatásügyi minisztérium Tanácsadó Bizottsága öt éven keresztül vizsgálta a mai angol nevelés állapotát, különös tekintettel a középiskolákra és vizsgálódásainak eredményéről közel 500 oldalas jelentésben számolt be 1939-ben. Ez az ú. n. Spens Report (a bizottság elnökének, Sir Will Spensnek nevééről) keményen kritizál és egy-egy gúnyosan megvető mondatával évtizedes hagyományokat söpör a lomtárba. Azzal kezdi, hogy „a jelen helyzet gondos vizsgálata azt a hitet keltette bennünk, hogy azok az intézmények, amelyek ma Angliában és Wales-ben a 11 éves fiúk és leányok nevelését vannak hivatva szolgálni, nem felelnek meg sem a modern társadalom tényleges helyzetének, sem a helyzet gazdasági tényeinek.“ (Spens, XXII.) Aztán bebizonyítja, hogy a hagyományos tanterv még mindig a „képeslégléktan elavult doktrínáinak hatása alatt áll“, a vizsgák rendszere pedig kiúrtja a l'art pour l'art tudásvágyat. Végezetül új, technikai irányú középiskola-faj bevezetését, adminisztratív és módszerbeli reformok tömegét sürgeti... Stephen Leacock utolsó könyvének is a neveléssel való elégedetlenség adja meg az alaphangját. Szerinte a nevelés fel-falja az életet. Tíz évvel tovább tart, mint kellene és még így is csak holt anyagot ad, nem pedig az életre való igazi útravalót... Azonban mindez mégcsak azt mutatná, hogy az angol közvélemény a *jelenlegi* neveléssel nincsen megelégedve és egy másikat, *jobbat* kíván, holott nem egészen ez a helyzet. A lélektani kutatások egyre jobban diszkreditálják nemcsak a mai nevelést, hanem a nevelést mint olyant is és elkoptatják az „education peut tout“ jelszavát. Spearman általánosan el-

fogadott elmélete szerint az ember minden szellemi tevékenységében két tényező található: az egyik, az általános tényező, amely minden tevékenységben ott szerepel, a másik a különleges, amely csak egy-egy tevékenységhez szükséges; a nevelés csak az utóbbit, a speciális tényezőt fejleszti, de az alapintelligenciára nincsen befolyással, az alaptermészetet nem tudja megváltoztatni. Így a nevelésnek csak a kertész szerepe jut: megnyesheti a tövisbokrot, de soha rózsává nem változtathatja: a nevelés sohasem lehet okozója az emberiség növekvő jólétének, hanem csak kísérő jelensége. Erre a meglepő (és remélhetőleg túlzott) megállapításra jut az amerikai lélekbúvárok nesztora, Edward L. Thorndike legújabbán Angliában is nagy feltűnést keltett könyvében (*Education as Cause and Symptom*). Az általa megvizsgált nevelési, illetőleg kulturális tényeket itt nem részletezhetjük, de a lényeg az, hogy ezek együttvéve „egyáltalán nem támogatják a nevelési apostoloknak ígéreteit, miszerint ha egy-két nemzedéken keresztül minden gyermek elegendő mennyiségű és megfelelő minőségű nevelésben részesülne, akkor mindenki egészséges, gazdag és bölcs lenne, békében élne és barátságban, durvaság és aljasság nélkül s egész életét nemes gondolatok, nemes tettek töltenék ki. Az ember, akit az a remény éltetett, hogy rövid úton megjavíthatja a világot, éppen csak az iskolaköteles kornak a 21. (vagy akár a 61.) évig való kiterjesztésével, az csalódni fog.“ (Thorndike, 67.) És az angol ember életében — aki csakugyan ebben reménykedett — már be is következett ez a csalódás. (Wells: *New World* 94.)

Ha ezekután végigpillantunk az elmondottakon, be kell látnunk, hogy az angol gondolkodás felszínén tapasztalható kultúrpezzszimizmus teljesen indokolt. A mechanisztikus világmagyarázat csődje, a demokrácia térvesztése, az intelligencia fokozatos fejlődésébe és a nevelésbe vetett hit megingása természetesen minden gondolkodó emberben felkeltették a kérdést: és mi lesz holnap? De a szívós angol természet nem hajlandó elfogadni Spengler szomorú válaszát. Nem akarja elhinni, hogy a kultúrák organizmusok, amelyeknek előbb-utóbb pusztulniuk kell. Nem egyezik bele a végzetbe, hanem megpróbál orvosságot találni a nyugati kultúra fenyegető bajaira. A felszínes kétségbeesés alatt mindenütt megtaláljuk ilyen vagy olyan formában a szebb jövő ígérését is: ezt vagy azt a szabályt kell követni, ezt vagy azt az erőfeszítést kell megtenni és még jóra fordulhat minden. *Homo Sapiens* még nincsen halálra ítélve, mert tudatára ébredt saját helyzetének és fölényes esze segítségével megtalálhatja még a kivezető utat. (L. P. Jacks a *Hibbert Journal* idézett számában.)

A leggyakrabban és legáltalánosabban ajánlott gyógyszer az új vallásosság kifejlesztése. Earl Baldwin már 1926-

ban sürgette ezt, mondván, hogy „az országnak most minden-
nél inkább új Wesley-re vagy Whitefield-re van szüksége“.
(Baldwin 197.) Véleményében osztozkodnak a filozófus
(Joad 360—1.), a szociológus (Huxley 225—51.) és a nevelő
(Percy 161—79.). Whitehead hosszasan elemzi a tudomány és
a vallás ellentétét. Megállapítja, hogy mindkettő az emberi
természetben gyökerezik, tehát az ellentét nem lehet felold-
hatatlan. A maga részéről a vallás nagyobb rugékonyságát
kívánja. A vallás vissza fogja nyerni régi hatalmát a lelkek
fölött, ha számol a változás tényével, úgy mint a természet-
tudomány. A tudományban az új gondolatot, például az evo-
lúció vagy a relativitás gondolatát úgy könyvelték és köny-
velik el, mint diadalt, habár az ilyen diadalok az előttük
uralkodó elméletek bukását jelentik is. A vallásnak sem sza-
bad elzárkózni az új eszmék elől: ha örök elveken épül is,
ezek az elvek mindig korszerű megfogalmazást kívánnak.
Megtisztítani a vallást sok kezdetleges, antropomorf elképze-
léstől és kidomborítani a tisztán szellemi, főleg erkölcsi tar-
talmat, — ez a két legfontosabb teendő. (Whitehead 225—34.)
Ezzel az állásponttal sokfelé találkozunk. Huxley például az
emberi típusokat vizsgálva, szintén eljut a vallás alapvető
tényére, de ő is elég türelmetlenül sürgeti sok régi szertartás
és szokás reformját. Szerinte ezekről nem sok jót lehet mon-
dani, éppen azért, mert eredménytelenek: nem tartják össze
a kereszténység szociális szervezetét és nem állják meg helyük-
et a „nacionalista bálványimádás“ új szertartásaival szem-
ben. (Huxley 229.) ... Haldane a geológiai és palaeontológiai
eredményeket kívánja figyelembe vételni, hogy a Föld mér-
hetetlen múltjának és jövőjének roppant távlatában végre
letörpüljenek az egyén önző szempontjai és helyet adjanak
az igazi alázatosságnak a Mindenhatóval szemben. (Haldane
25.) ... Wells is erős, sőt erősen elfogult támadást intéz a
kereszténység különböző felekezetei ellen (Wells: *New
World* 83—7, 107—09.), de emellett állandóan hangsúlyozza a
vallás szerepét a harmónikus élet és az új világrend kialaki-
tásában. A hivatásos nevelők pedig hetven esztendei „feleke-
zetenkívüli“ és „mellékes“ vallástanítás után (t. i. az 1870-es
nevelési törvény szerint állami iskolában nem lehet tanítani
egyik felekezet hittételét sem, csak éppen a Bibliát és azt is
felekezeti irányú magyarázat nélkül!) belátják, hogy a vallás-
nak vissza kell kerülni az oktató-nevelő tevékenység tenge-
lyébe. (Spens 206—17.)

Az új vallásosság kifejlődésének kedvez az új ideáлизmus,
mely úgyszólván máról-holnapra lett urrá a természetfilozó-
fiában és ujonnan igazolja Berkeley gondolatait. A mathe-
matikus Jeans úgy találja, hogy a fogalmak, amelyek mai-
napság nélkülözhetetlenek a világ megértéséhez — a véges tér;

a tér, amelyben semmi sincsen, még éther sem, a tér, amely négydimenziójú és örökké terjeszkedik; az esemény sorozat, amely nem az okság (kauzalitás), hanem a valószínűség (probabilitás) törvényét követi — mindezek nem materiális, hanem matematikai jellegűek s így a tiszta szellem alkotásai. Ezért úgy fogja fel a világot, mint egy nagy gondolatot — a nagy gépezet koncepcióját elveti. Felfedezi a mindenségben az alkotó és fenntartó erőt, amely hasonlít saját elménkéhez annyiban, hogy szintén elvont matematikai képletekben gondolkodik és felfedezi a mindent elgondoló nagy matematikust, a Mindenség Nagy Alkotóját. (Jeans 153—88.) Ugyanez a végeredménye Whitehead filozófiájának, amelyet Angliában általában organizmus néven ismernek és amely a biológia tényein alapul. Az organizmus filozófiája nem ismer elkülöníthető szubsztanciákat, külön anyagot és külön szellemet. Minden mindennel kapcsolatban áll és létezésének oka, lényege éppen ez a kapcsolat. Az „élő“ és az „élettelen“ közötti kapcsolat sem lényegbevágó, csak fokozati különbség, mert minden létező dolog organizmus, csak a magasabbrendűek a biológia, az alacsonyabbrendűek a fizika körébe tartoznak. Az egész univerzum élő folyamat, élő szervezetek állandó egymásrahatásának folyamata. Hasonlattal élve, olyan, mint a tó vizén a záportól felvert hullámkarikák tömege: mindegyik karika hat és hatást is szenved. A folyamat elindítója és végső célja, a létezés gyökere és egyben virága is Isten. (Whitehead 129—34, Stapledon 388—96.) Egy harmadik idealista, az előbb már említett Joad kétségbevonja az „ugynevezett reális világ“ valóságát. Spekulatív úton bizonyítja, hogy a fizikai dolgok és az élő lények nem valóságok, vagy legalább is nem egyedüli valóságok. Valóság a négy érték: igazság, szépség, jóság és boldogság. Az érvek, amelyeket könyvének VIII. fejezetében e mellett felsorakoztat, nagyon hasonlítanak azokhoz az érvekhez, melyekkel rendszeresen Isten létezését szokták bizonyítani. Csak egy lépés kellene még, a négy értéket egy egységben, az isteni személy egységében egyesíteni; kimondani, hogy az értékek az Isten-ség megnyilvánulási formái az emberek számára. Joad ezt a lépést nem teszi meg különböző okokból (I. könyvének utószavát), de nemes erkölcsi felfogása és emelkedett szelleme kiválóan illeszkedik a szellemi megújulás — a Lord Halifax-tól kívánt spiritual revival — formáihoz. Láthatjuk tehát, hogy a mai angol filozófia nemcsak, hogy nem ellensége a vallásnak, hanem éppen ahhoz vezet el a világ vizsgálata alapján...

Tehát az új vallásosság kifejlesztésére megvan a lehetőség, csak még meg kell valósítani. Azután az újból hívőkké tett embereket olyan társadalomban kell összefogni, amely

legjobban megfelel az egyén és a közösség érdekeinek. Ez pedig csakis a szó igazi értelmében vett demokrácia lehet, (Russel: Power, 196—200.) amely elveti a múlt század kezdetleges individuáлизmusát és a közösség életét egyre több szociális tartalommal tölti meg; amely kollektív társadalmat teremt, hogy eredményesebben szolgálhassa az egyén érdekeit és szabadabban is; amely a kollektívizáló folyamat közben sem feledkezik meg az egyén jogainak törvénybeiktatásáról és hathatós védelméről, főleg az államhatalom túlkapásaival szemben, mert okult a Szovjet példáján, ahol a népuralom felé való törekvés átsiklott a diktatúra síneire. (Wells: New World 80.) A demokratikussá tett államokat aztán államszövetségbe kell összevonni, mintegy új, megjavított Népszövetségbe, amely nem szenved már a túlzott tanácskozási hajlamtól és a végrehajtó hatalom teljes hiányától, hanem a Lord Daviestől propagált „nemzetközi rendőrségre“, vagy bárminő más nemzetközi hadseregre támaszkodva ráerősíthatja a többség akaratát akár a leghatalmasabb tagállamra is.

Ennek a világszövetségnek legfontosabb feladata az állandó béke fenntartása lenne. Ugyanis az új, föderalizált világot közös gazdasági alapra kell helyezni és közös életszínvonalat kell teremteni benne mindenütt, mert egyébként illuzórikussá válik minden vám- és pénzközösség. Fel kell adni tehát a háborús önellátási politikát és lassanként visszatérni a kissé korlátozott szabadkereskedelem gyakorlásához. A munkát és a termelést nemzetközileg szét kell osztani: mindenütt azt kell termelni, ami a természetes előfeltételeknek és a szállítási lehetőségeknek legjobban megfelel. A termelés nemzetközi felosztása azonban csak akkor lehetséges, ha minden állam biztosítékot kap arra, hogy az általa termelt nyersanyagokon kívül is bármikor hozzájuthat mindenhez, amire szüksége van; ez pedig csak a világszövetség által fenntartott békében lehetséges.

Az is nyilvánvaló az angolok előtt, hogy a béke „erőszkos“ fenntartása még nem biztosítja a világgazdaság sima működését. Felelőtlen elemek békeidőben is felhasználhatják a gazdasági függést bizonyos politikai eredmények kieroszakolására. Ezért ki kell fejleszteni a legfőbb jót, a jóakaratot; teljes erővel ki kell használni azt a két eszközt, amelynek segítségével az embereket jobbá, különbekké tehetjük szüleiknél, vagyis az eugenikát és a nevelést. Szabályozni kell a celibátus kérdését és nem engedni azt, hogy például egyes angol megyékben a tanítónők és tanárnők férjhezmenve elveszítsék állásukat. Be kell vezetni a házasság előtti kötelező orvosi vizsgálatot és a gyengeelméjűeknek, betegeknek stb. nem szabad megengedni a szaporodást. Gátat kell vetni a

törvénytelen és így felelőtlenül létrehozott, ellátatlan gyermekek áradatának. A tehetséges gyermekek neveléséről pedig oly mértékben kell gondoskodni, hogy az a szülőknek semmi megerőltetésébe ne kerüljön; de nem szabad válogatás nélkül jutalmazni a gyermekszaporulatot, amint pl. az Francia- vagy Olaszországban történik, mert az a nemzeti intelligencia felhígításával jár. (Cattell 106—64, Maguinness 189—208.) Az új, okosabb nemzedékeket pedig olyan nevelésben kell részesíteni, amelynek sarkalatos pontjai önfegyelem és önkritika, az embertársak megbecsülése s a kollektív munka: ez persze forradalmi újításokkal kell, hogy együttjárjon. Ki kell küszöbölni az iskolákból minden erőszakos, u. n. külső fegyelmező eszközt, amelyek idővel dacra, rejtett ellenállásra, végül pedig antiszociális viselkedésre vezetnek. Minden eszközzel küzdeni kell az iskolai versengések különböző fajtái ellen és helyükbe az együttműködést állítani, mint az iskolai élet vezérelvét. (Russel: Education 160—70, Curry 51—62.) Meg kell változtatni a vizsgák rendszerét, amely ólomsúllyal nehezedik az egész nevelésre és új, hasznos tárgyakat kell bevezetni, hogy a diák lelkében a munka örömezteteket keltsen, ne pedig undort, vagy a legjobb esetben húzódozást. Akkor még remélhető, hogy megvalósul az utópiai álom, az egész világ békés együttműködése a világszervezetten belül, amelyről már megemlékeztünk.

Ezzel végére is értünk fejtegetéseinknek. Megvizsgáltuk a mai angol gondolkodást és a felszínen pesszimistának találtuk. Mélyebbre hatolva azonban elénktűnt az angol lélekből kiirthatatlan optimizmus is. A háborús szörnyűségek között az angol nép nyugodt békéről álmodik és bízik abban, hogy ez belátható időn belül be is teljesedik. Ez a különös ellentét: felszínes kétségbeesés alatt makacs reménykedés, ez adja meg a mai angol gondolkodás alaphangját.

Budapest, 1940 május.

Dr. Berg Pál.

IDÉZETT MŰVEK:

- Baldwin, Stanley*: On England. Penguin, Harmondsworth, 1937.
„*Britain To-day*“. University Press. Oxford. 1939—40. évfolyam.
Cattell, Raymond, B.: The Fight for Our National Intelligence. London, King & Son. 1937.
Cohen, J. & Travers, R. M.: Educating for Democracy. London. Macmillan. 1939.
Curry, W. B.: The School and a Changing Civilization. London. John Lane. 1934.
Demangeon, A.: The British Isles. Translated from the French by E. D. Laborde. London. Heinemann. 1939.
Edman, Irwin: Four Ways of Philosophy. London. Constable. 1939.
Ensor, R. C. K.: England 1870—1914. Oxford University Press. 1936.
Fehr, Bernhard: Die englische Literatur... Berlin. Athenaion. 1929.
Haldane, J. B. S.: Possible Worlds. London. Evergreen. 1940.
Huxley, Aldous: Ends and Means. London. Chatto & Windus. 1938.
Jacks, L. P.: „Mr. Wells on the Fate of Homo Sapiens“. The Hibbert Journal. Oxford. January, 1940.
Jackson, Holbrook: The Eighteen Nineties. Harmondsworth, Penguin. 1939.
Jans, Sir James: The Mysterious Universe. Harmondsworth, Penguin. 1938.
Joad, C. E. M.: Philosophy for Our Times. London. Nelson & Sons, 1940.
Leacock, Stephen: Too much College or Education Eating up Life. London. John Lane, 1940.
Maginness, Olive D.: Environment and Heredity. London. Nelson & Sons. 1940.
Oakeshott, Michael: The Social and Political Doctrines of Contemporary Europe. Cambridge University Press. 1939.
Percy, Lord Eustace (Editor): The Head Master Speaks. London, Kegan Paul. 1936.
Russell, Bertrand: Education and the Social Order. London. Allen & Unwin. 1932.
Russell, Bertrand: Power. A New Social Analysis. London. Allen & Unwin. 1938.
Russell, Bertrand: Mensch und Welt. München. Drei Masken Verlag. 1930.
Spearman, Otto: The Abilities of Man. London. Macmillan. 1932.
Spens, Sir Will (Chairman): The Consultative Committee Report. London. His Majesty's Stationery Office. 1939.
Stapledon, Olaf: Philosophy and Living. 2 vol. Harmondsworth. Penguin. 1939.
„*Times, The*“: Educational Supplement. 1940.
Thorndike, Edward L.: Education as Cause and as Symptom. New York. Macmillan. 1939.
Ward, Herbert: The Educational System of England and Wales... Cambridge University Press. 1935.
Wells, H. G.: The Fate of Homo Sapiens. London. Secker & Warburg. 1939.
Wells, H. G.: The New World Order. London. Secker & Warburg. 1940.
Wells, H. G.: Emberistenek. Fordította Karinthy Emilia. Budapest. Franklin. Évszám nélkül.
Whitehead, A. N.: Science and the Modern World. Cambridge University Press. 1938.